

ВІКТИМОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЖЕРТВИ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ СТАТЕВОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ

VICTIMOLOGICAL CHARACTERISTIC OF THE VICTIMS OF SEXUAL INTEGRITY

Керопян А.А.

студент V курсу

Інституту підготовки кадрів для органів юстиції

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Кулик К.Д.

кандидат юридичних наук,

асистент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Розглядаються та встановлюються віктимологічні особливості неповнолітньої жертви у злочинах проти статевої недоторканості.

Ключові слова: особа жертви, неповнолітня, статева недоторканість, віктимність, віктимологічні особливості.

Рассматриваются и устанавливаются виктимологические особенности несовершеннолетней жертвы преступлений против половой неприкосновенности.

Ключевые слова: лицо жертвы, несовершеннолетие, половая неприкосновенность, виктимность, виктимологические особенности.

Victimological features of underaged victims in crimes against sexual integrity are being considered and determined.

Key words: victim, underaged, sexual integrity, victimization, victimological features.

Постановка проблеми. Дослідження особи жертви злочину є важливим елементом предмета кримінології. З'ясування поведінкових та особистісних особливостей жертви дозволяє проникнути в сутність детермінації, визначити механізм учинення злочину, запобігти злочинним діянням.

Окреме місце серед потерпілих від статевих злочинів займають неповнолітні. Це пояснюється багатьма факторами, зокрема, зважаючи на фізичну і розумову незрілість, неповнолітні стають найбільш уразливою частиною населення, яка потребує здійснення щодо них спеціальної охорони. Окрім цього, актуальність питання також обумовлена тим, що вчинення статевих злочинів проти не-

повнолітніх негативно впливає на їх подальшу поведінку. Наприклад, деякі з неповнолітніх стають недовірливими до оточуючих, що не дозволяє встановлювати соціальні зв'язки, інші у подальшому своєму житті стають на шлях розпусти.

Метою дослідження є встановлення основних ознак, притаманних неповнолітнім жертвам злочинів проти статевої недоторканості.

Аналіз останніх публікацій. Питання неповнолітньої жертви злочинів проти статевої недоторканості розглядалося в наукових працях таких учених, як А.О. Джужа, О.М. Джужа, Л.В. Дорош, А.Г. Кальман, К.Д. Кулик, А. О. Лукаш, О.С. Рябчук та ін.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж охарактеризувати особу жертви у злочинах проти статевої недоторканості неповнолітніх, варто розглянути поняття «жертва» та «віктимність» як її невід'ємні елементи. Так, О.В. Челпан зазначає, що «жертва» – це людина, якій внаслідок суб'єктивного бажання злочинця або ситуації, що об'єктивно склалася, була завдана шкода фізична, моральна або майнова від протиправного діяння, незалежно від того, чи було визнано це Законом в установленому порядку [13, с. 69]. Варто зазначити, що не існує одностайної думки щодо співвідношення понять «жертва» та «потерпіла особа». Одні науковці їх ототожнюють, а інші – розрізняють. Наприклад, на думку Л.В. Франка, термін «жертва» охоплює не тільки безпосередніх жертв, а й тих, на кого було вчинене злочинне посягання, близьких загиблих [8, с. 34]. Що ж до поняття «віктимність», то воно також неоднозначно розуміється науковцями. Так, Л.В. Франк тлумачить віктимність як підвищену здатність і схильність людини з огляду на низку духовних та фізичних якостей за певних об'єктивних обставин ставати «мішенню» злочинного посягання. Віктимність, на його думку, не є фатальною властивістю окремих людей. «Невіктимна» людина також може стати потерпілим від злочину [7, с. 124]. У сучасній літературі методологічно віктимність пропонується розглядати як феномен, що реалізує себе на трьох рівнях: індивідуальному, особливому і загальному.

На індивідуальному рівні, віктимність виявляється у злочинних діях із нанесенням шкоди або залишається потенційною можливістю окремої особи стати жертвою злочину за певних умов та обставин. На другому, особливому рівні, можна розглядати віктимність окремих груп населення (жінок, дітей, осіб похилого віку, мігрантів) або в окремих сферах суспільного життя (побутова, професійна). На третьому, загальному рівні, віктимність розуміється як масове явище [5, с. 9].

Щоб надати кримінологічну характеристику особи жертви у злочинах проти статевої недоторканості неповнолітніх, слід визначити коло цих злочинів. До них відносяться злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. Так, Л.В. Дорош наголошує, що статеві злочини – це передбачені законодавством про кримінальну відповідальність суспільно небезпечні умисні дії, що посягають на статево свободу і статево недоторканість особи [6, с. 124]. До них належать злочини, передбачені статтями 152-156 Кримінального кодексу України (далі – КК України). У розрізі досліджуваної проблеми варто звернути увагу саме на ч. 3 ст. 152 КК України, ч. 3 ст. 153 КК України, ст. 155, 156 КК України. У злочині, передбачуваному ст. 155 КК України, принципово важливим є визначення поняття «статевої зрілості», що міститься у Постанові Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 5 «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи». Відповідно до абз. 2 п. 16 зазначеної Постанови статева зрілість – це такий фізіологічний стан організму людини, який характеризується здатністю до повного виконання статевих функцій. Такими, що не досягли статевої зрілості, вважаються особи як жіночої, так і чоловічої статі віком до 14 років. Щодо осіб віком від 14 до 18 років – проводиться встановлення статевої зрілості. Питання щодо досягнення потерпілою особою статевої зрілості вирішується на підставі висновку судово-медичної експертизи, призначення якого у таких випадках є обов'язковим. Не менш важливим питанням є визначення об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 156 КК України. До неї слід віднести вчинення розпусних дій щодо осіб, які не досягли саме шістнадцятирічного віку. Науковець А.О. Джужа зазначає, що розпусні дії передбачають: демонстрацію дітям порнографічних предметів і виробів; відтворення для дітей аудіо-відеозаписів аналогічного характеру; ведення з дітьми сексуальних пінічних розмов і т. ін. Тобто розпусні дії

інтерпретуються як учинення сексуальних дій без застосування насильства щодо підлітка (дитини); схиляння або примушування осіб, які не досягли чотирнадцятирічного віку, до вчинення сексуальних дій; учинення сексуальних дій у присутності потерпілих; схиляння або примушування осіб, які не досягли чотирнадцятирічного віку, до вчинення сексуальних дій між собою; демонстрація підліткам порнографічних матеріалів або предметів тощо [4, с. 29]. Однак дискусійним залишається питання кваліфікації добровільних неприродних статевих зносин та добровільного мужолозтва й лесбійства в сучасному кримінальному законодавстві, оскільки подібні діяння в українській слідчій практиці визначаються як розпусні дії, що є суттєвим порушенням міжнародних норм захисту дітей від сексуальних зловживань та сексуальної експлуатації [16, с. 81].

Цікаво зауважити, що Л.В. Дорош, на підставі даних кримінологічних досліджень, дійшла висновку, що серед статевих злочинів найчастіше вчинюються передбачені ч. 3 ст. 152 КК. Кримінолог А.С. Лукаш зазначає, що «гвалтівники посягають на найбільш незахищений прошарок населення – неповнолітніх та/або малолітніх осіб, які внаслідок своїх фізичних чи психологічних особливостей не в змозі чинити відповідного опору або не можуть, зважаючи на свій вік, усвідомлювати характер учинених з ними суспільно небезпечних дій, наслідки яких можуть спостерігатися протягом всього майбутнього життя потерпілої особи» [6, с. 130].

Проаналізувавши низку наукових праць учених, можна розподілити основні риси кримінологічного портрету жертви за певним переліком ознак. Так, С. Косенко у своїх наукових працях визначає загальні риси, які властиві неповнолітнім особам, що стали жертвами злочинів проти статевої недоторканості. До них, зокрема, можна віднести такі: фізична слабкість, допитливість, схильність до пригоду, довірливість, схильність підпадати під сторонній вплив, особливості соціальних ролей неповнолітніх в учнівському або трудовому колективі, у родині. Виокремлюються також риси, які властиві старшим віковим групам неповнолітніх, зокрема, моральна нестабільність, нерозбірливість у статевих зносинах, вживання спиртних напоїв, наркотиків [10]. Кримінологічні дослідження К.Д. Кулик щодо вчинення розбещення неповнолітніх в Україні свідчать, що 3,8% потерпілих від злочину, передбаченого ст. 156 КК України, знаходилися у стані алкогольного сп'яніння, при чому схилили їх до вживання алкогольних напоїв безпосередньо злочинці [7, с. 132]. Внаслідок вживання алкогольних напоїв, наркотиків та інших речовин потерпілі можуть перебувати у безпорадному стані. Науковці зазначають, що для визначення поняття «безпорадного стану» та його обсягу, необхідно розглядати не тільки безпорадний, а і безсвідомий стан. Вважається за потрібне встановити, чи могла потерпіла особа реально усвідомлювати протиправність діянь, і чи могла вона чинити опір. З огляду на це, до складу зазначеного поняття, крім безсвідомості, слід включити ще й неусвідомленість і безпорадність, які можуть стосуватися потерпілих осіб, зокрема й малолітніх осіб або осіб похилого віку (склад яких серед загальної кількості тих, хто перебував у безпорадному стані під час вчинення звалтування, становить 42%) [3, с. 43]. Варто зауважити, що вчені, аналізуючи питання безпорадного стану особи, виокремлюють декілька його складових, а саме: фізичну (коли особа, хоча і розуміє характер вчинюваних проти неї дій, але не може чинити опору) та психічну (коли особа не усвідомлює факту вчинення з нею дій сексуального характеру) безпорадність. Деякі з них виокремлюють ще й безпорадність унаслідок вживання алкогольних напоїв, токсичних, отруйних чи інших сильнодіючих речовин, що позбавляють потерпілу особу можливості розуміти характер і значення вчинюваних з нею дій або чинити винний особи опір [1, с. 53].

Важливою ознакою віктимологічного портрету є стать особи неповнолітнього. Наприклад, у більшості випадків жертвами розбещення неповнолітніх, за офіційною статистикою, стають дівчата (69,6%), але потерпілими можуть бути і хлопчики (30,4%) [7, с. 126].

Наступною рисою особи жертви виступає її вік. Важливо підкреслити, що вікову динаміку психіки людини, розвиток психічних процесів і психологічних якостей особистості вивчає така наука, як вікова психологія. Ця наука встановлює вікові періоди психічного та особистісного розвитку людини. Надбання цієї науки слугують корисним джерелом під час вирішення нашого питання, оскільки допомагають комплексно та повно з'ясувати особливості психіки неповнолітніх осіб на певних етапах їх розвитку. Отже, у віковій психології виокремлюються такі періоди вікового розвитку неповнолітніх: 1) від народження до 1 року – вік немовляти – цей період завершується кризою 1-го року життя, яку пов'язують з початком ходіння й нейрофізіологічною перебудовою, що спричиняють фізичне стомлення, а також зі змістовим мовленням та оперуванням великою кількістю предметів, котрі ведуть до розумового стомлення; симптомом цієї кризи є постійний протест дитини; 2) від 1 до 3 років – ранній вік – він закінчується кризою 3-х років, яка має яскраві прояви, такі як: впертість, негативізм, тобто схильність до дій, протилежних вимогам, непокірливість, свавілля, деспотизм; 3) від 3 до 6–7 років – дошкільний вік – він закінчується кризою 7-ми років, котру пов'язують із викликаною походом до школи зміною соціальної ситуації, розумовим напруженням та розвитком самосвідомості; 4) від 6–7 до 11 років – молодший шкільний вік – у цей період для розвитку самосвідомості дитини є дуже важливою оцінка оточуючих, вона оволодіває соціально-нормативною поведінкою; 5) від 11 до 14 років – підлітковий вік – цей період супроводжується найбільш помітною кризою в житті людини, статевим дозріванням; у підлітка інтенсифікується фізичний, розумовий, моральний, соціальний розвиток; перебудовується організм, самосвідомість, система відношень до оточуючих; відчуття дорослості призводить до труднощів соціальної взаємодії; 6) від 14 до 18 років – ранній юнацький період – пов'язаний з інтенсивними пошуками свого місця у світі, із намаганнями збагнути сутність світу одразу і назавжди, з побудовою власного відношення до всіх явищ дійсності, котре базується на певній індивідуалізованій картині світу [11].

А.С. Лукаш наголошує, що найпоширенішою віковою категорією потерпілих від звалтування є особи, віком 13–19 років, що становить 50,9%. Не менш важливим є факт, що потерпілими від такого виду злочину стають і малолітні віком від 4 до 6 років (1,5%) [1, с. 46]. Окрім цього, вік виступає чинником, що збільшує віктимність. Малолітні мають набагато більшу віктимність у злочинах, передбачених ст. 152 КК України, ніж дорослі з огляду на природну слабкість, неповне розуміння багатьох життєвих ситуацій та небезпек, брак досвіду [1, с. 130].

Кримінологічне дослідження, проведене К.Д. Кулик, щодо злочину, передбаченого ст. 156 КК України, встановлює, що найбільш віктимними серед осіб, які не досягли п'ятнадцяти років, є малолітні особи віком 9–13 років (52,5%). Наступними, за ступенем віктимності, є вікові групи 6–8 років та 14–15 років, частка яких згідно із узагальненими кримінальними справами склала 21,7% і 19,6% відповідно. Найменша кількість випадків розбещення неповнолітніх спостерігається щодо дітей віком 1–5 років (6,2%) [7, с. 125].

Також С.С. Косенко серед рис, які властиві неповнолітнім потерпілим, виокремлює особливості соціальних ролей неповнолітніх в учнівському або трудовому колективі, у родині. Ця обставина обумовлює певну залежність неповнолітнього від учителя, вихователя, батьків, що, у свою чергу, заважає неповнолітнім здійснювати належний опір сексуальним домаганням [10].

Необхідним є проведення аналізу дозлочинних зв'язків особи жертви та особи злочинця. У злочинах проти статевої недоторканості неповнолітніх осіб, як свідчать кримінологічні дослідження вчених, наявність дозлочинних зв'язків має місце у переважній більшості злочинних посягань. Так, аналізуючи вчинення розпусних дій, слід зазначити, що у 68,3% випадків злочинець та потерпіла особа були попередньо знайомі. Зокрема, родинні стосунки пов'язували винного і жертву у 22,5% випадках, малознайомими були 17,5% потерпілих, 11,2% жертв добре знали розбещувача, сусідами були 10,4%, 3,8% злочинців були «друзями» батьків потерпілих, а 2,9% жертв були закохани у винних. Майже третина – 31,7% злочинців до вчинення розбещення неповнолітніх зодного разу не бачили потерпілих [7, с. 131]. Дослідження Х.А. Гинісмягі, зокрема, показало, що характер взаємовідносин злочинця з потерпілою особою впливає на мотивацію злочинної поведінки більше, ніж характер соціального зв'язку. Тут відіграє певну роль психологічна атмосфера злочину. За даними вченого, 14,3% потерпілих мали родинний зв'язок зі злочинцями, зокрема, 11,1% – були близькими родичами. Зазначається, що скоєння посягання проти близьких родичів має для злочинця певні переваги, зокрема, такі злочини простіше приховати шляхом залякування потерпілих. Незнайомі зі злочинцями загалом були 58,2%, знайомі – 24,0%. В особистій чи матеріальній залежності від винного знаходились 11,8% потерпілих [12, с. 83].

Таким чином, можна дійти висновку, що користування довірою у оточуючих злочинця, майже постійна доступність дитини для вчинення протиправних дій, родинні зв'язки жертви зі злочинцем, сором та страх дитини розповісти оточуючим про вчинення щодо неї розпусних дій сприяють латентизації цих злочинів.

Окремо можна виокремити такий чинник, що підвищує віктимність жертви, як соціальне становище, а саме: матеріальне становище потерпілих, їх батьків. Злочинці, знаючи про відсутність у потенційних жертв необхідного матеріального забезпечення, розуміли, що за певну винагороду діти виконають усі злочинні забаганки. У деяких випадках малолітні та неповнолітні потерпілі усвідомлювали злочинний характер вчинюваних щодо них дій, але через матеріальну скруту та бажання допомоги сім'ї свідомо продовжували такі стосунки [7, с. 130].

Вагомою детермінантою зниження чи зростання жертв злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості є особливості її виховання у сім'ї. Встановлено, що неповна сім'я, несприятливі умови сімейного життя, ворожість, авторитарність та непослідовність батьків у ставленні до дітей деформують соціалізацію неповнолітніх і призводять до підвищення віктимності як у підлітковому віці, так і в подальшому житті особи [15, с. 204].

Важливою обставиною вчинення статевих злочинів, у певних випадках, є поведінка жертви. Дуже часто громадяни звинувачують саме жертву у вчиненні проти неї цих злочинів, оскільки вважають, що її поведінка була провокуючою. У науковій літературі існує поняття «вина жертви», важливою ознакою цього поняття є його соціально-психологічний характер, і відсутність зв'язку цього поняття з поняттям «вини» у кримінальному праві. Якщо у кримінальному законодавстві виною є психічне ставлення особи до вчинюваної неї дії чи бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності (КК України), то вина у соціально-психологічному сенсі – це поняття більш широке і може включати порушення будь-яких соціальних норм. На думку Е.Л. Сидоренка, «вину потерпілого» слід розглядати як суб'єктивну характеристику його протиправної чи аморальної поведінки за умови, що остання стала поштовхом до вчинення злочину [14, с. 47].

Нерідко поряд із поняттям «вини жертви» застосовується поняття «провокація». В.С. Мінська та Г.І. Чечель зазначають, що ця категорія об'єднує широке коло форм

негативної поведінки жертв за їх соціальною сутністю і значенням для іншої особи. Це поняття означає негативну поведінку потерпілого, за якої урівноважена особа втрачає самовладання, вчиняючи злочин. Рішучість вчинити це виникає з раптового сильного душевного хвилювання, що викликало зниження самоконтролю. Провокаційна поведінка жертв, на думку цих дослідників, під час зґвалтування може бути активною чи пасивною. Активна може виражатись у розпиванні алкогольних напоїв, згоді супроводжувати чоловіка до його будинку або запросити до власної оселі, у виявленні еротичної налаштованості. Пасивна поведінка полягає у невчиненні протидії проявам сексуального наміру злочинця [2, с. 52–53].

Висновки. Таким чином, на основі викладеного, необхідно зазначити, що неповнолітнім жертвам у зло-

чинах проти статевої недоторканості, притаманні певні особливості. Так, жертвами виступають в основному дівчата, віком від 9 до 18 років. Варто зауважити, що вік особи залежить від конкретного злочину, вчиненого проти неї, наприклад, у зґвалтуваннях жертвами стають неповнолітні, віком 13–18 років, у злочині, передбаченому статтею 156 КК цей діапазон становить 9–13 років. Приблизно 24% жертв були попередньо знайомі зі злочинцями. Серед рис, які властиві неповнолітнім потерпілим, можна виокремити, зокрема, особливості соціальних ролей в учнівському чи трудовому колективі, матеріальне становище потерпілих, їх батьків, особливості їх виховання в сім'ї, фізична слабкість, допитливість, схильність до пригод, довірливості, схильність підпадати під сторонній вплив.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лукаш А. С. Зґвалтування: кримінологічна характеристика, детермінація та попередження : монографія / А.С. Лукаш. – Харків : Право, 2008. – 255 с.
2. Минская В.С. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения / В.С. Минская, Г.И. Чечель. – Иркутск : Изд-во Иркут. Ун-та, 1988. – 152 с.
3. Дементьев С. Понятие беспомощного и бессознательного состояния / С. Дементьев // Рос. Юстиция. – 1999. – №1. – С. 42–47.
4. Джужа А.О. Розпусні дії сексуального характеру щодо дітей та підлітків / А.О. Джужа // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2014. – № 1. – С. 26–32.
5. Джужа О.М. Кримінологічні засади віктимізації та девіктимізації як різновидів профілактичної діяльності / О.М. Джужа, С.М. Карпенко // Право і суспільство. – 2011. – № 1. – С. 7–11.
6. Дорош Л.В. Проблеми захисту прав потерпілих від статевих злочинів / Л.В. Дорош // Проблеми законності. – 2011. – Вип. 115. – С. 122–133.
7. Кулик К.Д. Кримінологічна характеристика та запобігання розбещенню неповнолітніх в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Кулик Катерина Дмитрівна ; НЮУ імені Ярослава Мудрого. – Х., 2017. – 231 с.
8. Ривман Д.В. Виктимология / Д.В. Ривман, В.С. Устинов. – Санкт-Петербург : Юрид. Центр Пресс, 2000. – 332 с.
9. Рябчук О.С. Соціально-демографічні, кримінально-правові й морально-психологічні ознаки особистості злочинця, який учинив злочин, передбачений ст. 153 КК України / О.С. Рябчук // Проблеми законності. – 2010. – Вип. 112. – С. 144–153.
10. Косенко С.С. Кримінологічна характеристика неповнолітніх потерпілих від статевих злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08 / С.С. Косенко ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 20 с.
11. Дуткевич Т.В. Дитяча психологія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://medbib.in.ua/vikova-periodizatsiya-psihichnogo-rozvitku-39463.html> (дата звернення: 15.12.2017).
12. Тынисмяги Х.А. Потерпевшие по делам об изнасилованиях (по материалам судебной практики Эстонской ССР) / Х.А. Тынисмяги // Потерпевший от преступления (уголовно-правовые, уголовно-процессуальные, криминалогические и психологические аспекты. – Тарту: Изд-во Тартуского гос. ун-та, 1987. – 86 с.
13. Челпан О.В. Характеристика понятия «жертва злочину» / О.В. Челпан // Південноукраїнський правничий часопис. – 2014. – № 3. – С. 68–70.
14. Сидоренко Э.Л. Отрицательное поведение потерпевшего и уголовный закон / Э.Л. Сидоренко. – Санкт-Петербург : Юрид. Центр Пресс, 2003. – 267 с.
15. Воронова Ю.В. Соціально-психологічні особливості особистості неповнолітніх, які були зґвалтовані / Ю.В. Воронова // Право і безпека. – 2004. – №3/4. – С.204 – 236.
16. Кулик К.Д. Щодо питання змісту об'єктивної сторони розбещення неповнолітніх в Україні / К.Д. Кулик // Актуальні шляхи вдосконалення українського законодавства: зб. тез наук. доповідей і повідомлень V Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених, Харків, 22 квітня 2017 р. / НЮУ ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2017. – С. 79–82.